

О. В. Романенко, доцент кафедри психологічних дисциплін факультету права та підприємництва Київського національного університету внутрішніх справ, старший науковий співробітник, кандидат психологічних наук

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ АНТИЦИПАЦІЇ

Висвітлено структурно-функціональний аспект вивчення антиципації. Визначено різні рівні психічного відображення у структурі антиципації, розглянуто також різні функції антиципації, які виявляються на цих рівнях.

Ключові слова: антиципація; структурно-функціональний аспект; рівні антиципації; функції антиципації.

Психологічне вивчення антиципації, яка є формою випереджаючого відображення дійсності, не втрачає актуальності у сучасній науці з огляду на універсальне значення цього феномена для всіх сфер діяльності людини. Глибинне дослідження будь-якого психологічного явища неминуче виводить вченого у сферу антиципаційних процесів, що охоплюють широке коло проявів когнітивної, регулятивної та комунікативної функцій психіки, на всіх рівнях філо- й антропогенезу. Як зазначають Б. Ф. Ломов і Є. М. Сурков, проблема антиципації пронизує всю проблематику психологічної науки [3].

Наукові підходи до вивчення антиципації створювалися поступово. Вважають, що термін “антиципація” введено В. Вундтом ще у XIX ст. Але задовго до цього Платон (427–347 рр. до н.е.) визначав шлях інтелектуального передбачення при породженні ідей, що полягав у раптовому озарінні, якому передувала тривала робота розуму. Згідно з науковими поглядами Р. Декарта та Б. Спінози, інтелектуальна інтуїція являє собою вищий акт розумового пізнання, не виключаючи логічного мислення та чуттєвого відображення. За визначенням Декарта, розум у формі інтуїції приводить до достовірнішого знання, навіть порівнюючи з дедукцією.

Неможливість пояснити природу прогностичних явищ зумовило виникнення інтуїтивізму – напряму методології науки, в якому інтуїція розглядається як ірраціональний акт пізнання (А. Бергсон, Е. Гусерль, М. Лосський).

На початку ХХ ст. питання прогнозування отримали наукове висвітлення у праці Г. Уелса “Передбачення”. Водночас з інтенсивним розвитком науки та практики виникає прогностика – наукова галузь про загальні закономірності розробки прогнозу в різних сферах суспільного життя, а також починають створюватися передумови для фундаментального вивчення цієї проблеми у психології.

Вивченню здатності до прогнозування (антиципації) присвячена значна кількість наукових праць, від класичних робіт до сучасних моно- та міждисциплінарних досліджень в галузі загальної, когнітивної, медичної, спеціальної, вікової та педагогічної психології (П. К. Анохін, М. О. Бернштейн, Д. Брунер, А. В. Брушлинський, В. В. Давидов, К. Дункер, О. Зельц, Б. Ф. Ломов, Ж. Піаже, Л. О. Рєгуш, С. Л. Рубінштейн, Є. М. Сурков, Г. С. Сухобська та ін.).

Нагромаджений дослідницький матеріал у форматі різних наукових підходів (психофізіологічного, когнітивного, діяльнісного, особистісного) потребує систематизації для створення загальної теорії антиципації. Обґрунтовуючи доцільність парадигмального синтезу в сучасній науці, А. В. Юревич стверджує, що “... зрозуміти та пояснити психіку можна тільки розглядаючи її одночасно і як породження соціуму, і як функцію нейронів, і як різноманітність нашого феноменального світу” [6, с. 23].

Значний внесок у створення базису зазначеної теорії було здійснено вітчизняними дослідниками Б. Ф. Ломовим та Є. М. Сурковим, що відобразилось у вигляді моделі системної організації антиципаційних процесів, представленої на основі структурно-рівневого аналізу. Антиципація розглядається ними як здатність суб’єкта діяти та приймати рішення з певним часо-просторовим передбаченням відносно очікуваних подій.

Залежно від завдань та цілей, які вирішуються у процесі діяльності, визначається п’ять рівнів антиципації орієнтовно до рівнів організації психічного відображення людини: субсенсорний, сенсомоторний, перцептивний, уявлень, мовленнєво-мислительний. Ці рівні беруть участь в кожному з прогностичних процесів, взаємодіючи один з одним у межах функціональної системи. Система рівнів має ієрархічну будову, що виявляється в ускладненні інтегративних процесів та появою якісно нових форм передбачення в онтогенезі.

Специфічним рівнем антиципації є субсенсорний рівень, який включає неусвідомлені нервово-м'язові переднастройки та рухи, що забезпечують різноманітні тонічні та пізлотонічні ефекти, які пов'язані з майбутньою дією та стосуються широкого спектра функціональних процесів у нервово-м'язовій системі.

Сенсомоторний рівень антиципації впливає на характер підготовчих операцій до очікуваних впливів. В основі цього рівня антиципації лежить відносно елементарне часово-просторове визначення, розрізнення та випередження стимулу.

Зародження здатності до прогнозування починається з віку немовляти та виявляється в сенсомоторних прогностичних діях дитини. Наступні етапи дошкільного періоду характеризуються вдосконаленням сенсорних уявлень і появою прогнозування на інших рівнях пізнавальної діяльності.

Досліджуючи сенсорну організацію людини, Б. Г. Ананьєв зазначав, що антиципація є своєрідною об'єднуючою ланкою, що забезпечує переходи від відчуття до сприйняття, від сприйняття до уявлення, від уявлення до мислення [1].

На перцептивному рівні зазначається ускладнення інтеграції психічних процесів; на основі синтезу минулого досвіду з'являється установка індивіда на кінцевий ефект. Велике значення у цьому мають вторинні образи – уявлення, які дозволяють виділити завдання, уявити можливі реакції та їх результат відповідно до заданого критерію.

Умовами формування уявлень в онтогенезі є предметно-перцептивна діяльність дитини, розвиток мислення та мовлення. Перехід до передбачення на рівні уявлень є якісно новим етапом у розвитку прогнозування, оскільки вихід за рамки безпосереднього сприйняття означає початок погляду в майбутнє.

Як зазначає А. Валлон, просторові та часові антиципації в їх зрілих формах можливі на тій стадії розвитку дитини, коли в його діяльності починають використовуватися вторинні образи – уявлення; вони дають можливість вступати в інші відносини, ніж відносини безпосереднього індивідуального досвіду.

У дослідженнях дитячого інтелекту Ж. Піаже доведено, що інтелект, який оперує уявленнями, принципово відрізняється від сенсомоторного інтелекту. Розвиток уявлень дозволяє дитині вийти за межі того, що сприймається безпосередньо. Це відбувається на основі вторинних образів, які відображають відсутні предмети. У цьому зв'язку Ж. Піаже розмежує репродуктивні

та антиципуючі образи. У репродуктивних образах відображаються вже відомі предмети або події. Вони бувають: статичні (відображають нерухливі предмети); кінетичні (відображають різні рухи); перетворюючі (відображають перетворення відомих людині об'єктів).

В антиципуючих образах людина не тільки відтворює відомі речі, але й передбачає події та явища, які раніше не сприймалися. Ці образи можуть мати різну структуру: в одних відображається результат перетворень, в інших – присутні певні етапи трансформації об'єкта з початкового стану до кінцевого.

На рівні уявлень використовуються “структурні” схеми, що знаходяться в оперативній і довгочасній пам'яті. Це створює основу до так званого ефекту панорамного передбачення, що дозволяє людині охопити часово-просторову безперервність середовища, в якому вона діє. Цей ефект є необхідною умовою для впевнених дій індивіда в часі та просторі.

Мовленнєво-мислительний рівень передбачає подальше ускладнення інтеграції психічних процесів та появу якісно нових антиципаційних форм. На основі узагальнення та класифікації ситуацій, із залученням семантичного фактора, під час використання зовнішнього та внутрішнього мовлення формуються гіпотези та відповідно плануються певні дії. Таким чином створюється мислительна модель бажаного майбутнього.

Вивченню антиципації як складової мислительного процесу присвячені роботи А. В. Брушлинського. Методологічне значення його робіт полягає у розкритті сутності прогнозування у процесі розвитку. Вчений зазначає, що будь-який розвиток здійснюється тільки на основі наступності, оскільки він завжди детермінується своїми минулими, нижчими рівнями. Разом із тим розвиток безперервно виходить за межі свого минулого, оскільки кожна наступна стадія відрізняється від попередньої, і, таким чином, – виходить за межі будь-якого раніше встановленого еталону. Ця наступність й одночасно безвідносність до раніше встановленого критерію є головною суперечністю будь-якого розвитку. Мислення як живий, реальний процес є окремим випадком безперервного вирішення людиною суперечності розвитку. Ця суперечність усувається у процесі прогнозування суб'єктом майбутнього рішення, яке вказує на наявність нерозривного органічного взаємозв'язку, що існує між наступністю,

безперервностію, недиз'юнктивністю психічного розвитку, з одного боку, та прогнозуванням – з другого [2].

Процес антиципації у структурі мислення людини ускладнюється під час виконання колективних завдань, оскільки при цьому вона вимушена синхронізувати та координувати власні індивідуальні дії з діями партнерів, що передбачає постійне взаємне передбачення запланованих дій – тут має місце так зване колективне передбачення.

Цей рівень дозволяє людині використовувати у своєму до-свіді всі знання, нагромаджені людством. Прогнозування та планування виступають тут у найбільш розвинутих формах, оскільки спираються на знання закономірностей, зафіксованих в узагальненій формі у знакових системах; сюди належать узагальнення, абстракції, логічні засоби, розрахункові операції.

Аналіз результатів експериментального дослідження різних рівнів антиципації дозволив ученим підсумувати щодо системності та ієрархічного принципу механізмів антиципації у психічної діяльності: будь-яка дія супроводжується не ізольованим залученням у ній якогось з рівнів, а їх необхідним взаємозв'язком. Розглядаючи рівні антиципації, слід визначити насамперед провідний рівень інтегративних процесів, що залучені на певну дію та спрямовані до певного результату.

За результатами психологічних досліджень, перехід від уявлення до мислення, яке пов'язане зі специфічними формами інформаційної переробки первинних і вторинних образів, завжди відбувається на основі прогресивного розвитку когнітивних, регулятивних і комунікативних функцій і механізмів психіки (Б. Г. Ананьєв, Б. Ф. Ломов, В. Ф. Рубахін). Тому під час вивчення антиципації як невід'ємної, фундаментальної якості психічного вчені аналізують прояви антиципації за трьома основними функціями: “Функції психіки (когнітивна, регулятивна, комунікативна) виявляються в феноменах антиципації у нерозривній єдності, що дозволяє розглядати їх як системні процеси, тобто специфічні інтегральні характеристики психічної діяльності” [3, с. 13].

Когнітивна функція забезпечує пізнання майбутнього в різноманітних формах. Антиципація вищих рівнів має когнітивну природу та виступає як інтелектуальна здібність.

Регулятивна функція передбачає врахування майбутніх подій у поведінці та на цій основі – планування дій. Залежно від

рівня вольової регуляції процесів прогнозування визначають довільну (цілеспрямовану) та недовільну антиципацію. Довільна антиципація має статус діяльності та характеризується цілеспрямованістю, певною системою мотивів, вимагає постановки чи прийняття певної прогностичної задачі, включає конкретну систему певних дій та операцій. Недовільна антиципаційна активність обслуговує переважно елементарні форми випереджального психічного відображення на рівнях відчуттів, сприйняття, бере участь у регуляції психомоторних актів, побудові та здійсненні рухів.

Комунікативна функція полягає в готовності, плануванні, передбачуваності процесів спілкування та виявляється на мовленнєво-мислительному рівні антиципації у процесі соціальної взаємодії.

Структурно-рівневий підхід до організації антиципаційних процесів застосовувався переважно в контексті пізнавальної діяльності. Визначені Б. Ф. Ломовим та Є. М. Сурковим рівні відповідають передусім когнітивним компонентам антиципації, але, як зазначають самі автори, не розкривають особливостей психічної регуляції дій, що здійснюються на певному рівні. Розв'язку цієї проблеми були присвячені подальші дослідження антиципації як фундаментального, так і прикладного характеру.

У численних експериментальних дослідженнях антиципації, зокрема, такої її форми, як ймовірне прогнозування, доведено, що правильність і швидкість сприйняття сигналів залежить не тільки від інструкції та ймовірності надходження сигналів, але й від стратегії реагування, що вибирає досліджуваний відповідно до його психічних особливостей та життєвого досвіду (Д. Брунер, В. А. Іванніков, О. А. Конопкін, А. К. Осницький, Л. І. Переслені, В. Л. Савеллічева).

У психофізіологічних дослідженнях Л. І. Переслені виявлено залежність обраної стратегії передбачення від регулятивних механізмів центральної нервової системи. Зокрема, дотримання інструкції при використанні завдань випадкової послідовності різноймовірних сигналів передбачає можливість реалізації досліджуваними різноманітних стратегій, кожна з яких певною мірою пов'язана з ймовірністю надходження стимулів. Найбільш елементарною виступає стратегія, що забезпечує готовність до реагування на частий сигнал. Саме ця стратегія в умовах експериментів Л. І. Переслені найчастіше застосовувалася

дітьми молодшого шкільного віку та наймолодшими учасниками у групі дорослих (19–20 років). Серед досліджуваних більш старшого віку фіксувалися різні стратегії вибору, що зумовлювало різноспрямовані зсуви на частий та рідкий сигнал та вказувало на включення складніших регулятивних механізмів.

Як зазначає Л. І. Переслені, виникнення під впливом нових або раптових сенсорних сигналів дифузної неспецифічної активації створює можливість їх визначення. Внаслідок специфічної, локальної активації формується власне переднастройка, що виявляється на поведінковому рівні в таких спрямованих вибіркових реакціях, як установка, ймовірний прогноз, передбачення, що забезпечують виділення специфічних якостей сенсорної інформації, швидке сприйняття високоймовірних сигналів. Порушення процесів у будь-якій системі активації (специфічної, дифузної чи локальної) буде супроводжуватися зниженням уваги, виявлятися в орієнтовних реакціях та переднастроїці, що, у свою чергу, неминуче призводить до порушення процесів сприйняття [4].

Слід зазначити, що такі дослідження проводилися переважно як психофізіологічні експерименти, тому актуальною є психологічна інтерпретація їх результатів.

Розвиток пізнавальної діяльності завжди відбувається в тісній єдності з формуванням особистості. Це дало підстави для визначення в сучасній науці особистісного рівня антиципації, вища форма виявлення якого отримала назву антиципаційної компетенції. Антиципаційну (прогностичну) компетентність розуміють як здатність особистості з високою вірогідністю передбачати перебіг подій, прогнозувати розвиток ситуації та власні реакції на них, діяти з часово-просторовим передбаченням. Така здатність пов'язана з потребо-мотиваційними та смисловими характеристиками особистості та зумовлює особливості функціонування антиципаційних здібностей у різних сферах – прогнозуванні побутових ситуацій, професійній діяльності, соціальній взаємодії, розв'язку мислительних задач тощо (В. Д. Менделевич, С. Л. Соловйова).

Антиципаційна компетентність відображає певний розвиток антиципаційних здібностей у системі особистості. У традиційному розумінні здібностей – це означає, що такий феномен належить до категорії сталих індивідуально-психологічних якостей особистості, що формуються на основі задатків і визначають

успішність у певному виді діяльності, зокрема, прогностичній діяльності. Така діяльність виявляється у вигляді усвідомленої та цілеспрямованої активності особистості, здатної до прийняття рішень, що означає одночасно особистісний вчинок та свободу волі. Здійснюючи вибір усіх зважених прогностичних альтернатив, людина віддає перевагу тій, яка відповідає попередньому особистісному розвитку людини, всьому її життєвому шляху. Значне місце тут мають також неусвідомлені рівні життєвих диспозицій, рис, мотивів, ціннісних орієнтацій людини.

Важливою ознакою антиципаційної компетентності особистості є здатність до прогнозування в ситуаціях соціальної взаємодії. Будь-яка міжособистісна взаємодія здійснюється на основі соціально-перцептивного передбачення, під час якого відбувається взаємна оцінка статусів і соціальних ролей, спектру трудової та побутової діяльності, емоційно-вольових якостей, системи відносин, якостей особистості. За визначенням Є. К. Чераневої, соціально-перцептивне передбачення – це емпіричний процес отримання випереджальної інформації про динамічні компоненти експресивної поведінки особистості на основі їх сприйняття в ситуації безпосередньої взаємодії.

Соціально-перцептивне передбачення часто має неусвідомлений характер; процеси обробки сенсорної інформації згорнуті та виявляються у вигляді інтуїтивного передбачення. У результаті розуміння та пізнання іншої людини з'являється соціально-психологічна інтерпретація, необхідним елементом якої є прогноз поведінкових, пізнавальних та емоційних характеристик іншої людини. С. Л. Рубінштейн наголошував на тому, що інтерпретація, що виникає у процесі сприйняття іншої людини, стає гіпотезою, яка перевіряється на його подальших етапах. На основі соціально-психологічної інтерпретації іншої особистості формується образно-понятійне судження про неї, що виступає засобом прогнозу соціально-психологічних особливостей поведінки людини. Така інтерпретація стає своєрідним “акцептором дії”, механізмом випереджального відображення людини людиною, який має складну структуру та включає відчуття, сприйняття, уявлення, мислення. Таким чином, процес соціальної перцепції має прогностичний характер, комунікативна функція антиципації виступає в ньому як провідна (В. М. Куніцина, В. А. Лабунська, В. М. Панферов).

Сприйняття людини людиною Л. О. Регуш розглядає як діяльність із побудови прогностичних образів різної структурованості та усвідомленості на основі спостережуваного образу. Побудова антиципуючих схем сприйняття відбувається через безпосередній власний досвід і соціальне спостереження, тобто спостереження за поведінкою інших людей та її наслідків для них. Спостережувані дії людини узагальнюються та зберігаються в довгочасній пам'яті в символічній формі: у вигляді соціально-перцептивних стереотипів і когнітивних схем. У процесі соціальної перцепції суб'єкт сприймає її динамічні компоненти, співвідносить з наявними соціально-перцептивними еталонами та екстраполює їх на розвиток взаємодії у просторі й часі [5].

Суб'єкт сприйняття при цьому виявляє активність, яка є когнітивною складовою процесу соціального навчання. На основі спостереження та завдяки мисленню людина визначає певні закономірності поведінки іншого та конструює антиципуючі образи. Антиципаційні процеси можуть бути також спрямовані на самого себе, коли людина передбачає враження на інших власних соціальних дій та поведінки в цілому.

Особистісний рівень антиципації невід'ємно пов'язаний з мовленнєво-мислительним, оскільки цілі та мотиви мислительної діяльності характеризують її переважно в особистісному аспекті. Безперервний взаємозв'язок пошуку відповіді та цілі являє собою одне з конкретних проявів органічної єдності особистісного та процесуального аспектів мислительної діяльності. Ціль є передбаченням майбутнього, але ще не досягнутого результату, і, таким чином, мислення як прогнозування завжди є цілеутворення, цілеполягання, хоч і не зводиться до нього [2].

Особистісний підхід дозволяє вченим дослідити суб'єктну регуляцію як провідний рівень інтелектуальної активності людини. Цей рівень саморегуляції визначає специфіку передбачень суб'єкта, які мають відношення не до мислительних дій як таких, а до цілісного особистісного "Я". Тому в процесах передбачення провідне значення має рівень особистісної самосвідомості. Прогнозування власного майбутнього ґрунтується на знанні себе, власних хиб та переваг.

Таким чином, антиципація виявляється на різних рівнях психічного відображення, які утворюють ієрархічно структуровану систему. Антиципаційні процеси завжди базуються на аналізі й

синтезі минулого досвіду індивіда, постійному зіставленні з ним поточних подій, на вибірковому отриманні інформації з пам'яті.

Кожний з рівнів антиципації визначається провідною ланкою структурування й системності психічних процесів, які забезпечують певний діапазон її випереджального ефекту. Кожний з рівнів включає не тільки процес формування цілісного образу предмета або явища, але й особливості регуляції певних дій, що притаманні саме цьому рівню. Когнітивний та регулятивний аспекти антиципації ускладнюються з переходом від одного рівня до іншого. Так, якщо на нижчих рівнях антиципації регуляція має недовільний характер, то вищі рівні характеризуються довільністю внаслідок включення складних регулятивних механізмів. Максимальне їх залучення відбувається під час прогнозування на мислительному рівні в умовах невизначеності, оскільки людина вимушена приймати рішення, спираючись переважно на власні, внутрішньо особистісні резерви.

Антиципація вищих рівнів передбачає органічну єдність мислительного та особистісного аспектів, що виступає умовою прогностичної компетентності особистості. Прогностична компетентність необхідно включає передбачення в соціальній перцепції; у цьому процесі найбільш яскраво виявляється комунікативна функція антиципації.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Ананьев Б. Г. – М. : Наука, 1977. – 379 с.
2. Брушлинский А. В. Мышление и прогнозирование (логико-психологический анализ) / Брушлинский А. В. – М., 1979. – 230 с.
3. Ломов Б. Ф., Сурков Е. Н. Антиципация в структуре деятельности / Б. Ф. Ломов, Е. А. Сурков. – М., 1980. – 279 с.
4. Переслени Л. И. Механизмы нарушения восприятия у аномальных детей: Психофизиологическое исследование / Л. И. Переслени // Науч.-исслед. ин-т дефектологии Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика. – 160 с.
5. Регуш Л. А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего / Регуш Л. А. – СПб. : Речь, 2003. – 351 с.
6. Юревич А. В. Интеграция психологии: утопия или реальность? / А. В. Юревич // Вопросы психологии. – 2005. – № 3. – С. 16–28.